# דברים

א. אויפן פסוק[1] „בעבר הירדן בארץ מואב הואיל משה באר את התורה הזאת לאמר", זאגן רז"ל[2] אז „בשבעים לשון פירשה להם". ועד"ז (פאַרן איבערגיין דעם ירדן) האָט משה אנגעזאגט אז „והי' בעברכם את הירדן וגו' וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת באר היטב"[3], זאגן רז"ל[4] אז „באר היטב" מיינט אז מ'זאל דאָס שרייבן בשבעים לשון.

אין מסכת סופרים[5] לערנען מיר: „מעשה בה' זקנים שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית והי' היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל, שלא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה"[6].

איז ניט מובן: פון דעם וואָס משה „פירשה להם" די תורה „בשבעים לשון", און נאָכמער — פון דעם ציווי „וכתבת על האבנים גו' באר היטב" בע' לשון, איז מוכח, אז ס'איז דאָ אין דעם אָ מעלה ותועלת[7], היינט ווי זאָגט מען אז דער תירגום ללשון יונית איז גאָר אַן ענין קשה, און קשה ביותר.

נאָכמער תמוה איז דער טעם דערפון — „שלא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה" — וויבאַלד אז די תורה איז דאָך שוין פון פריער איבערגעזעצט געוואָרן[8] אין אַלע שבעים לשון, כנ"ל[9].

---

1) פרשתנו א, ה.

2) פרש"י שם. ובתנחומא פרשתנו ב: התחיל מפרש התורה בשבעים לשון. וראה אגדת בראשית פט"ז. ב"ר פמ"ט, ב. וע"ד לשון רש"י הוא בפס"ז כאן.

3) תבוא כז, ד. ח.

4) פרש"י שם — מסוטה לב, ס"א במשנה וראה מפרשי רש"י כאן.

5) פ"א ה"ז.

6) ועד"ז איתא במס' ס"ת פ"א ה"ח. אבל שם הוא בהמעשה ד' זקנים שכתבו התורה לתלמי המלך כו', שהובא במס' סופרים שם בהמשך לזה (ה"ח): שוב מעשה בתלמי המלך שכנס ע"ב' זקנים כו'. ובמס' מגילה ט, א. ועוד. וראה לקמן הערה 73.

*) וכ"ה במגילה שם (וראה הגהות הרש"ש סנהדרין טז, ב ד"ה אחד). ובירושלמי שם (פ"א ה"ט) „חכמים לתלמי המלך" (ולא הוזכר מנינם). וכ"ה בשמו"ר פ"ה, ה. ובתנחומא שמות כב: רבותינו. ואכ"מ.

7) וראה גם שבת פח, ב. שמו"ר ספכ"ח.

8) ומפשטות הלשון ברש"י פרשתנו ובתנחומא פרשתנו שם משמע שפירש את כל התורה בשבעים לשון.

בראב"ע תבוא כז, א (בסופו): ויאמר הגאון ז"ל כי כתוב עליהם מספר המצות כמו הכתובות בהלכות גדולות בענין אזהרות. וראה גם אברבנאל שם. אבל ברמב"ן (שם, ג) „ומצינו בספר תאגי שהיתה כל התורה כתובה בהן מבראשית עד לעיני כל ישראל כו'". וכן משמע מפשטות לשון המשנה סוטה שם „וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון". (ולהעיר מאוה"ת (ויצא כרך ה — תתסא, ב) דבסוטה (לה, ב) משמע דפי' „משה באר" שכתב את התורה על האבנים בשבעים לשון דאתיא באר באר ממ"ש וכתבת על האבנים כו' באר היטב).

9) בנוגע לכתיבת התורה על האבנים י"ל שב„שבעים לשון" הכוונה היא רק „בכתיבת כל אומה מאלו האומות" (פיה"מ להרמב"ם סוטה שם), אבל לא שינו את הלשון. משא"כ במס' סופרים שכתבו את התורה יונית היינו שתרגמוה ללשון יונית ולא רק שכתבוה בכתב יוני (וראה מגילה ט, רע"א. לקמן הערה 78)*.

אבל נוסף ע"ז שאין לומר כן בנוגע למשה, שפשוט לכאורה שפירשה להם בע' לשון בלשון כל אומה, הרי גם בנוגע להכתיבה על האבנים, מכיון שהכוונה בזה היתה כדי שגם האומות ידעו את

*) במס' ס"ת שם: שכתבו לתלמי המלך כתיבה יונית (וכן פירש בפי' מעון אריות על מס' סופרים שם (דיהרנפורט תצ"ב. ירושלים תשל"ב), ועוד — בפירוש המעשה הנ' דע"ב זקנים שבמס' סופרים שם (ה"ח)). אבל ממה שמסיים „שלא היתה תורה יכולה

און ס'איז שווער צו זאגן אז אין מס' סופרים ווערט געמיינט אן ענין „קשה" וואס איז פארבונדן בלויז מיטן תרגום אויף לשון יונית און ניט מ'טו די אנ־דערע פון די שבעים לשון — וואס:

א) די „שבעים לשון", אין וועלכע די תורה איז שוין נתפרש געווארן, זיינען כולל אויך לשון יונית: ולאידך

ב) פון סתימת הלשון אין מס' סופרים „שלא היתה התורה יכולה להתרגם כו'"[10] איז משמע, אז דאס וואס די תורה קען ניט מיתרגם ווערן כל צרכה, ווערט דערמיט געמיינט דער תרגום אין יעדן לשון[11]!

ג) ואדרבה, מ'געפינט במק"א אז לשון יונית האט אין דעם גאר א מעלה לגבי שאר הלשונות, וואס לדעת רשב"ג (און אזוי איז אויך די הלכה)[12] דארף מען שרייבן די ספרים (תנ"ך) נאר בלשון הקודש, ניט אין קיין אנדער לשון, חוץ פון יונית[13].

ד) נאכמער, עס שטייט אין ירושלמי[14]: „בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להתרגם כל צורכה אלא יונית"!

דער עיקר תמיהה איז אין דעם וואס די ברייתא הנ"ל (אין מס' סופרים) זאגט: „והי' היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל" — ווי איז שייך צו זאגן, אז צוליב דעם וואס די תורה קען ניט מתורגם ווערן „כל צרכה", איז דאס אויף אזויפיל קשה ושלילי ביז דאס איז בדומה צו (דעם טאג וזמן פון) עשיית העגל[15]?

ב. דעם לשון הנ"ל („כיום שנעשה העגל") געפינען מיר אויך אין מס' שבת[16], אז „אותו היום הי' הלל כפוף ויושב לפני שמאי כאחד מן התל־מידים[17], והי' קשה לישראל[18] כיום שנעשה בו העגל".

אויך דארטן פאדערט זיך ביאור, פארוואס „אותו היום" איז געווען אזוי „קשה לישראל" ביז צו פארגלייכן אים צום „יום שנעשה בו העגל".

---

התורה (ראה סוטה שם לה, ב. ותוד"ה כיצד שם. פנים יפות תבוא שם. וראה לעיל הערה 8), עכצ"ל שהי' גם בלשון כל אומה ולא רק בכתבה. וכן מפורש בתויו"ט לסוטה (פ"ז מ"ה): כתב הר"ב בכתב של שבעים אומות, כלומר בכתב ולשון של ע' אומות.

10) ועד"ז במס' ס"ת שם: שלא היתה תורה יכולה להתרגם כל צרכה.

11) אבל י"ל דהכוונה היא שלא היתה יכולה להתרגם ליונית דבו קאי לעיל, ולפיכך לא כפל כאן.

12) מגילה ח, ב במשנה. ושם ט, ב. רמב"ם הל' תפילין פ"א הי"ט.

13) ולהעיר מב"ק פג, ע"א.

---

להתרגם כל צרכה", מובן, שהיינו (גם) בלשון יונית. וכפשטות הפירוש במגילה ומס' סופרים שם. ראה בהנסמן בפנים ההערה. ובספר שבע מסכתות קטנות (הוצאת הי'גער, תר"ץ) מס' ס"ת הגירסא שם „לשון יונית". וראה שם עוד גירסא: תורה יונית.

14) מגילה פ"א ה"ט.

15) ובמגילת תענית בסופה: בח' בטבת נכתבה התורה יונית בימי תלמי המלך והחושך בא לעולם שלשת ימים. הובא בשו"ע או"ח סי' תקפ.

16) יז, א. וראה תוספתא שם פ"א, ח. ירושלמי שבת פ"א, ה"ד.

17) בבבלי שם בא בהמשך להשקו"ט בנוגע לבוצר לגת (שמסיים: אם תקניטני גוזרני טומאה אף על המסיקה נעצו חרב בביהמ"ד אמרו הנכנס יכנס והיוצא אל יצא ואותו היום כו'). ובתוספתא א' והי' אותו היום קשה כר' ביום שגזרו הי"ח דבר, דנמנו ורבו ב"ש על ב"ה. וכ"ה בירושלמי שבא בהמשך להמשנה. ראה תוד"ה ואלו שבת יד, סע"ב. תוס' הרא"ש שם, מהרש"א, מהר"ם ומהדו"ב שם. ועוד. ואכ"מ.

18) ובתוספתא: והי' אותו היום קשה להם לישראל (וראה גם ירושלמי שם). וליתא הא ד"הי' הלל כפוף ויושב לפני שמאי כאחד מן התלמידים". וראה בהנסמן בהערה שלפנ"ז.

רש"י[19] איז מפרש „קשה — לפי שהלל נשיא ועניוותן".

איז ניט מובן: לכאורה איז נאָר דער ערשטער פרט, „לפי שהלל נשיא", אַ טעם פאַרוואָס דאָס איז געווען קשה — אַז זייענדיק אַ נשיא זאָל הלל זיין „כפוף ויושב לפני שמאי כאחד מן התל־מידים": אַבער דער צווייטער פרט איז דאָך גאָר, אדרבה, אַ טעם וסיבה ווי אַזוי הלל מצדו האָט יע געקענט זיין „כפוף וכו'" (אע"פ אַז ער איז געווען אַ נשיא)[20] ווייל ער איז געווען אַן „ענוותן".[21]

ס'דאָ מפרשים[22] וואָס זאָגן דעם פירוש (אין רש"י[23]) „לפי שבעטו בהלל שהי' נשיא וענוותן": דערמיט איז אויך מוסבר דער פאַרגלייך צו „יום שנעשה בו העגל", וואָס אויך דעמולט איז געווען „שבעטו במשה שהי' (נשיא ו)ענין[24] ואמרו[25] נעשה לנו אלקים אשר ילכו לפנינו"[26].

דאָס איז אַבער לכאורה ניט מספיק: אפילו נאָכן צוגלייכן „בעטו בהלל" צו „בעטו במשה", איז דאָך אַבער די נקודת החומר פון „יום שנעשה בו העגל" געווען (ניט די „בעיטה" במשה, ווי האָרב דאָס זאָל ניט זיין, נאָר) דער חטא פון ע"ז[27] ר"ל[28].

ג. וי"ל הביאור בזה, ובהקדים דעם דיוק הלשון אין ביידע מאמרים הנ"ל (אין מס' סופרים און אין מס' שבת) „כיום שנעשה בו העגל" (און ניט „כעשיית העגל", „כחטא העגל", וכיו"ב).

בפשטות איז דער יום עבודת העגל געווען למחרת יום עשיית העגל, כמש"נ אַז ביום (און לאחר) עשיית העגל, האָט אהרן געזאָגט[29] „חג לה' מחר" (מיינענ־דיק דערמיט זיי אַפצושטופן[30], ווייל „בטוח הי' שיבא משה ויעבדו את המקום"[31]): און דער (עיקר[32]) חטא העגל איז געווען אויף מאָרגן — „וישכימו ממחרת ויעלו עולות וגו'"[33].

19) בשבת שם.

20) ראה שפת אמת לשבת שם.

21) להגירסא ברש"י שבע"י, שבאותו דיבור מעתיק המשך לשון הגמרא „וגזור שמאי והלל ולא קבלו מינייהו ואתו תלמידייהו [וגזור] וקבלו מינייהו", אולי י"ל שלכן הי' קשה לישראל שלא קבלו מינייהו. וראה חידושי הר"ן שבת שם. וצ"ע.

22) מנחת בכורים לתוספתא שם.

23) במ"ב שם לא פירש כן ברש"י, אלא שמעתיק הלשון „לפי שבעטו בהלל שהי' נשיא וענוותן".

24) ובחידושי חתם סופר לשבת שם מעתיק לשון רש"י וממשיך „פי' והוה כיום שנעשה בו העגל שאהרן גדול ישראל לא עצור• כח ושמע לקולם משום ענוותנותו וקשי ערפם כו'".

25) ראה תשא לב, כג.

26) ועד"ז הוא בקה"ע לירושלמי שם — בההשוואה ליום שנעשה בו העגל, ובנוגע להלל העתיק רק לשון רש"י.

•) אולי צ"ל „עצר".

27) ועד"ז צ"ע בשאר התירוצים שבמנחת בכורים שם (ועד"ז בקה"ע ופ"מ): אי נמי לפי שנהרגו הרבה תלמידים כמבואר בירושלמי, אי נמי לפי שנעשה התורה כשתי תורות והרבה מחלוקת בישראל. וראה מהרש"א הנ"ל הערה 17.

28) גם בפרש"י עקב י, ז: ולהודיעך שהוקשה לו מה שאמרו נתנה ראש לפרוש ממנו כיום שעשו בו את העגל. אבל שם י"ל לפי שנתנה ראש הוא „לשון ע"ז" (רש"י שלח יד, ד) כמ"ש בגו"א עקב שם. וראה לקמן הערה 38.

29) תשא לב, ה.

30) ראה פרש"י שם ד"ה ויבן.

31) פרש"י שם ד"ה חג לה'.

32) כי גם עשייתו אסורה כמש"נ לא תעשה לך פסל אפילו שלא לעובדו (ספורנו• יתרו כ, ד).

33) שם לב, ו. ובפרש"י ומדרז"ל שם. וראה רמב"ן שם, ה: שלא נאמר למשה לך רד כי שחת עמך ביום שעשה אהרן העגל כו' אבל כשזבחו

•) שמזה מובן שזהו (גם) **פשש"מ** (ולרש"י — פשוט עד כדי כך שאין צורך לפרש זה. ויתרה מזו י"ל — מובן הוא **בפשטות** מפרש"י **לפני זה** (כ, ג רד"ה לא יהי' לך)). — והרי הציווי דעבודה נאמר בפסוק בפ"ע (שם, ה).

און „קשה" „כיום שנעשה בו העגל" מיינט: די אַרבקייט (קושי) באַשטייט ניט (אַזוי) אין דעם עצם עשי' פון דעם עגל (וואַרום אויך נאָכדעם האָט גע־קאָנט זיין (ווי אהרן האָט געזאָגט) דער „חג לה' מחר", יעבדו את המקום), נאָר אין דעם וואָס דאָס איז „יום שנעשה בו העגל", אַ טאָג פאַרבונדען נאָר מיט'ן עגל (ניט — עניני „המקום"), במילא איז ער אַ טאָג פון הכנה צו דעם חטא פון דינען דעם עגל לאחר זמן, אויף מאַרגן.

ד. ועד"ז איז בנוגע צום תרגום התורה „שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית": דער פירוש אין (מס' סופרים[34]) „לא היתה התורה יכולה להתרגם כל צרכה" — מיינט מען: אַ געוויע ווערטערליכע איבערזעצונג און אין דעם סדר מוקדם ומאוחר ווי עס שטייט אין תורה (בלה"ק), איז „אין התורה יכולה להתרגם". און דער חסרון באַשטייט אין דעם וואָס דאָס גיט אַז אַרט אז פון דעם זאָל קענען אַרויס־קומען דערנאָך אַ טעות וכו' —

בשעת אַ גוי (תלמי המלך) וועט נאָכ־דעם לערנען די תורה (אין ל' יון) ווי זי איז מתורגם בדיוק, „כל צרכה", איז מעגלעך ער זאָל ניט פאַרשטיין דעם ריכטיקן פירוש בכו"כ מקומות בתורה, און נאָכמער — ער וועט פאַרשטיין היפך פון דער כוונה אמתית. דערפאַר געפינען מיר, אַז בשעת די ע"ב זקנים האָבן מתרגם געווען די תורה פאַר תלמי המלך[35], איז „נתן הקב"ה בלב כל אחד ואחד עצה והסכימו כולן לדעה אחת" און „ע"ג דברים שינו בה"[36] — מ'האָט ניט מתרגם געווען די תורה „כל צרכה"*[36].

און אין דעם באַשטייט דער פאַר־גלייך הנ"ל אין מס' סופרים — „והי' היום קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל"[37]: כשם ווי דער „יום שנעשה בו העגל" איז געווען „קשה", ווייל ער איז געווען די הכנה אַז למחרתו איז אַרויס־געקומען[38] דער דינען דעם עגל, עד"ז

---

והשתחוו לו העם אז אמר למשה שירד כי שחת עמך כו'.

34) משא"כ בירושלמי — ראה לקמן הערה 75.

35) נסמן לעיל הערה 6. וראה כסא רחמים למס' סופרים שם. ובמס' ס"ת הובא רק תרגום זה „והי' אותו היום קשה כו'", כנ"ל בהערה שם. וראה הערה 72. 73.

36) מס' סופרים שם. וכ"ה בירושלמי מגילה שם. מס' ס"ת שם ה"ח.

בבבלי מגילה שם מונה טו שינויים. ובשמו"ר פ"ה, ה: זה אחד מי"ח דברים (וכן הביא בש"ך עה"ת (וילך לא, כח)). ובתנחומא שמות כב: זה אחד מעשרה דברים. וראה יפ"ת לשמו"ר שם. ואכ"מ.

*36) משא"כ בירושלמי הנ"ל „אין התורה יכולה להתרגם כל צורכה אלא יונית" — היינו שביוונית אפשר לתרגמה „כל צורכה" — עכצ"ל שהפירוש ב„כל צורכה" שם הוא כפשוטו, שרק בלשון יון אפשר להיות תרגום נכון ומדויק כו'. וראה לקמן הערה 75.

37) וכדמוכח גם (שהכוונה היא לא ליום שעבדו את העגל אלא ליום שלפניו (שנעשה בו העגל)) מזה דלא אמר „כיום שנשתברו בו הלוחות" (כל' רש"י עקב שם. ולהעיר מהשינויים ברש"י שם בין ההשוואה דמיתת אהרן שהיא לשבירת הלוחות להההשוואה בין „נתנה ראש" שהיא לעשיית העגל). ובפרט שלכאורה השוואה זו שייכת יותר מצד תוכן הענינים, השפלה ושינוי בענין התורה (תרגום ליונית, וכפיית ההלכה — כשמאי כו') — דוגמת שבירת הלוחות.

38) ועפ"ז יומתק הלשון במס' סופרים „כיום שנעשה• העגל" ועד"ז בשבת שם ובתוספתא שם••, שאינו מדגיש את מעשה החטא, „כיום שעשו בו את העגל" (כלשון רש"י עקב שם), אלא את ה„נפעל".

---

•) ולהעיר מלשון הכתוב תשא לב, כד ובפרש"י שם. תנחומא שם, יט. פרש"י שם, ד סד"ה עגל מסכה.

••) כ"ה בגמ' (וע"י) שבת שם, ובתוספתא שלפנינו. אבל בתוספתא צוקרמנדל: „כיום שעשו בו". ועד"ז במס' ס"ת שם.

איז דער יום וואס מ׳האָט מתרגם געוואָרן די תורה ליוונית אַ יום קשה לישראל, ווייל דאָס קען ברענגען[39] צו פירוש התורה שלא כדבעי און היפך הכוונה, כנ״ל.

ה. ומעין זה י״ל וועגן דעם יום „שהי׳ הלל כפוף ויושב לפני שמאי״:

דאָס אליין וואס מ׳האָט דעמולט גוזר געווען ווי דעת שמאי איז ניט אַזוי „קשה״, וואָרום סו״ס איז דאָך „שתיק לי׳ הלל לשמאי״[40], „לא עמד במחלקותו״[41], ד. ה. דער ענין איז געווען ע״פ הלכה[42].

דער (עיקר) קושי שבזה איז באַשטאַנען אין דעם וואס דאָס האָט געקענט ברענגען אַז (אויך) שפעטער זאָל מען פסק׳נען די הלכות כב״ש, היפך כללי ההלכה ווי ס׳איז לדורות, אַז „ב״ש במקום ב״ה אינה משנה״[43].

וי״ל, אַז דאָס איז די כוונה פון פירוש רש״י „לפי שהלל נשיא וענוותן״: רש״י איז מסביר דעם ענין הקושי שבזה: הלכה כהלל (ב״ה) איז מצד די צוויי תכונות — „נשיא וענוותן״: דער מורה הלכה בכלל איז דער נשיא (אפילו) לגבי דעם אב״ד[44] (און דאָ איז געווען פאַרקערט — שמאי איז דאָך געווען דער אב״ד): און „ענוותן״ — ווי די גמרא זאָגט[45] לגבי ב״ש וב״ה בכלל, אַז „מפני מה זכו ב״ה לקבוע הלכה כמותם מפני שנוחין ועלובין היו״.

ו. וויבאַלד אַז אַלע ענינים אין תורה זיינען בתכלית הדיוק, איז מובן, אַז דער פאַרגלייך פון די צוויי ענינים (תרגום התורה לתלמי המלך, און אותו יום הי׳ הלל כפוף כו׳) צו דעם יום שנעשה בו העגל איז ניט נאָר אין דעם וואס דער טאָג קען גורם זיין אַן ענין (או מאורע) בלתי רצוי (ווי דער יום שנעשה בו העגל), נאָר אויך מצד דעם תוכן פון יום שנעשה בו העגל (און חטא העגל בכלל).

די הסברה בזה: ס׳איז ידוע[46] וואס די מפרשי התורה זיינען מאריך בנוגע דעם ענין פון עשיית העגל, אַז אידן האָבן ניט געמאַנט אַן ענין פון ע״ז ח״ו, נאָר בלויז אַ מנהיג וואס זאָל זיי פירן במקום משה (ולא במקום ה׳), וכטענתם (בלשון הכתוב) „כי זה משה האיש אשר העלנו מארץ מצרים לא ידענו מה היי לו״[47].

דאָס הייסט זיי האָבן געוואָלט אַז עס זאָל זיין אַ ממוצע צווישן דעם אויבערשטן און זיי, מיוסד אויף דעם וואס אַזוי האָט דער אויבערשטער אַליין איינגעשטעלט — לכאורה: „כי זה משה האיש אשר העלנו מארמ״צ״ — ניט דער אויבערשטער אַליין, נאָר דורך משה

---

39) ועד״ז יש לפרש במס׳ ס״ת שם, ד״הי׳ אותו היום קשה לישראל כו״, היינו היום שבו התחילו לתרגם את התורה לפני גמר התירגום בפועל כשי״ג דברים שינו בה (כמו שממשיך שם).

40) ל׳ הגמ׳ שבת טו, א.

41) פרש״י שבת שם ד״ה הא שתיק. וראה תוס׳ הנ״ל הערה 17.

42) ועד״ז לפי התוספתא וירושלמי שם דאותו היום קאי על היום שגזרו את הי״ח דבר (וראה הנסמן בהערה 17) „נמנו ורבו ב״ש על ב״ה״ (משנה שם יג, ב. תוספתא שם. וראה פיה״מ להרמב״ם שבת שם „ולא נשאר באותו הדור מי שראוי להוראה שלא נמצא שם״. וראה חי׳ חת״ס הנ״ל), הרי שע״פ כללי ההלכה היתה הלכה כב״ש.

43) ברכות לו, ב. וש״נ.

44) להעיר מחגיגה טז, ב. אבל ראה אוצר הגאונים לשבת שם.

45) עירובין יג, ב.

46) בהבא לקמן ראה גם לקו״ש חי״א ע׳ 143 ואילך. וראה לשונות המדרשים ומפרשי התורה (כמה מהם נעתקו בתורה שלימה מילואים לחלק כ״א סימן יג-יד).

47) תשא לב, א. וראה בארוכה רמב״ן עה״ת שם.

אָלס ממוצע צווישן דעם אויבערשטן און אידן.

כדי אַז א איד דאַ למטה זאָל זיין פאָר־בונדן מיט דעם אויבערשטן און אים דינען ווי עס דאַרף צו זיין מיט אַלע כחות הנפש, אויך מיט זיין שכל און מיט זיינע געפילן, איז עס וועט אלקות ווערט נמשך כביכול דאַ למטה, ביז אין אַן אופן פון לידע שיש שם אלקה[48], וויסען — נוסף אויף להאמין[49] שיש שם אלקה וואָס דאָס איז בדרגת האלקות ווי זי איז מצ״ע, פשוט בתכלית הפשיטות.

אלקות ווערט נתגלה צו אַן „איש״ למטה, אַ נשמה בגוף, און נתלבש בו וביחוד נפלא[50] ביז בדוגמת משה וואָס איז „איש האלקים״[51], איש וואָס מ׳קען עם זען און הערן.

און כדי אלקות זאָל נאָכמער נמשך ווערן און דערהערט ווערן אין וועלט, אין עוה״ז הגשמי, ובכל העניינים, האָבן זיי געמיינט אַז עס דאַרף נמשך ווערן דורך אַ נידעריקערער דרגא אין עוה״ז, און דורך דעם וועט עס האָבן מער ווירקונג און אין וועלט[52].

וע״ד ווי ס׳איז געווען לאח״ז, אַז דער אויבערשטער האָט געהייסן „ועשו לי מקדש (פון זהב וכסף וכו׳)[53] ושכנתי בתוכם״[54],

וואָס עיקרו איז דער ארון ושני הכרובים[55], וואָס ע״ז איז געווען השראת השכינה צווישן אידן, „ודברתי[56] אתך מעל הכפורת מבין שני הכרובים אשר על ארון העדות״[57].

וי״ל אַז דאָס איז די הסברת המבואר אין מדרש[58] אַז דער חטא העגל איז געקומען מצד דעם וואָס בשעת מ״ת ווען „וירד ה׳ על ה״ס״[59] האָבן די אידן געזהען ווי דער אויבערשטער איז יורד מיט דער מרכבה און זיי האָבן שומט געווען אחד מהם, דעם פני שור שבמרכבה,

זיי האָבן געוואָלט דאַ למטה אַ זאַך פון מטה[57], בדוגמת ווי למעלה איז דאָס — מרכבה העליונה.

און אפילו לאחר עשיית העגל (איידער מ׳האָט אים געדינט) האָט אהרן געזאָגט „חג לה׳ מחר״, אַז פון דעם קען אַרויסקומען אַן עילוי, אַז וועט משה וועט קומען וועט בא אידן נתגלה ווערן ווי דער ענין העגל איז קיין מציאות ניט,

— בפשטות: וועט עס וואָלט ניט געווען דער „וישכימו (השטן זרזם כדי שיחטאו)״[60] — וואָלט ניט געווען דער

48) לשון הרמב״ם במנין המצות בריש ספר היד. ועד״ז כתב בריש הל׳ יסוה״ת „לידע כו״. וראה בארוכה סהמ״צ להצ״צ מצות האמנת אלקות פ״ב. קונטרס תורת החסידות פי״ג. ועוד.

49) כלשון הרמב״ם בסהמ״צ (מ״ע א)*. וראה גם ל׳ החינוך מצוה כה. וראה הנסמן בהערה הקודמת.

50) שאין כמוהו נמצא כלל (ראה תניא פ״ה).

51) ר״פ ברכה. תהלים צ, א.

52) באופן אחר — ראה כוזרי מאמר ראשון פצ״ז „והתחילו אנשים לבקש נעבד מורגש כו״, עי״ש בארוכה (ובמפרשים שם). ראב״ע, אברבנאל ותפארת יונתן תשא שם. וע״פ המבואר בפנים אולי יש לתוך בין פירוש הרמב״ן לפירושם. ואכ״מ.

*) כ״ה בסהמ״צ לפנינו. אבל ראה הוצאת הר״ח העליר והר״י קאפח שצ״ל „שנדע״. וראה הערה בקונטרס תורת החסידות שם. ועוד.

53) להעיר מ„מקדש״ עצמו — מעלת מקדש דאבנים לגבי משכן דקרשים (תו״א ותו״ח ר״פ ויגש. ועוד).

54) תרומה כה, ח.

55) ראה רמב״ן עה״ת ר״פ תרומה.

56) שם, כב.

57) ראה במפרשים שבהערה 52.

58) תנחומא תשא כא. שמו״ר פ״ג, ב. פמ״ב, ה. פמ״ג, ח (הובא ברמב״ן עה״ת שם).

59) יתרו יט, כ.

60) תשא לב, ו ובפרש״י.

„ויחטאו", נאָר אדרבא: משה וואָלט פֿאַרברענט דעם עגל במעמד והסכם כל בנ״י, ופשיטא אַז עס וואָלט מלכתחילה ניט געווען עבודת העגל

און עס וועט זיך אויסדריקן אחדות ה׳ נאָך מער, אַז „אין עוד מלבדו״[61]. און אַז אַ ממוצע קען זיין נאָר משה (ממוצע המחבר)[62], וואָס דער אויבערשטער האָט אים געשיקט און אים געמאַכט פאַר זיין שליח צו אידן.

בפועל איז אַבער פון דעם נסתעף גע־ווארן (בא כמה מישראל) אויף מאַרגן דער חטא העגל, דער חטא פון ע״ז, היפך אחדות ה׳.

ז. און דאָס איז דער ענין פון „קשה״ אין „יום שנעשה בו העגל״ (ניט דער יום שעבדו את העגל): די עצם זאַך אַז ס׳זאָל ווערן אַן אַפּגעטיילטע[63] מציאות — אפילו אויב מ׳מיינט אַז דורך דעם זאָל נמשך ווערן אלקות כו׳ כנ״ל — ווי־באַלד דאָס איז ניט מצד ציווי ה׳ (ל׳ צוותא וחיבור) קען דערפון נסתעף ווערן חטא ע״ז, אַן ענין פון שתי רשויות.

משא״כ ווען דאָס קומט מצד הציווי[57], ע״ד ווי דאָס איז געווען אין דעם משכן ארון וכרובים כנ״ל, הערט זיך דעמאָלט אַן בלויז אַז דורכדעם גייט דורך[64] דער דבר ה׳. ס׳איז ניטאָ קיין שום מציאות וענין אין דער זאַך גופא, ובמילא וועט דערפון ניט אַרויסקומען קיין טעות דשתי רשויות ח״ו.

און דאָס איז דער תוכן המדרש כנ״ל: דער עגל איז נשמט געוואָרן פון (דעם פני שור שב)מרכבה: ווי דאָס איז למע־לה, איז דאָס אַ חלק פון דער מרכבה העליונה — דאָס איז אַן ענין פון אלקות און איז מגלה אלקות: בשעת אַבער דאָס ווערט נשמט באַזונדער און למטה, ניט ווי אַ חלק פון דער מרכבה, עס הערט זיך ניט אין דעם ביטול המרכבה לרוכב עלי׳, קען דערפון אַרויסקומען חטא העגל, חטא ע״ז.

ח. מעין זה איז עס בשייכות צום תרגום התורה ללשון יון שכתבו לתלמי המלך, „והי׳ היום קשה לישראל כיום שנעשה העגל״:

תרגום התורה ע״י משה בשבעים לשון אַדער דער קיום הציווי „וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת באר היטב״ בשבעים לשון, וויבאַלד דאָס איז (געווען צוזאַמען מיט תורה ווי זי איז במקורה בלה״ק און ס׳איז) געקומען ע״פ הציווי, האָט עס קיין אַרט ניט געגעבן אַז מ׳זאָל מפרש זיין תורה שלא כפי הכוונה, ווייל אין די אַלע ע׳ לשון האָט זיך אַנגעהערט דער ציווי (און די קדושת התורה ווי זי איז בלשון הקודש ונאמרה מפי הקב״ה[65]).

אַבער ווען מ׳האָט מתרגם געווען די תורה ע״פ דרישת תלמי המלך (ניט ע״פ ציווי השם) איז לשון יון, האָט פון דעם געקענט אַרויסקומען אַן ענין שלא

61) ואתחנן ד, לה.

62) ד״ה עוטה אור הש״ת פ״ד. ועוד. וראה גם סד״ה פנים בפנים תרנ״ט.

63) ע״ד ממוצע המפסיק (ראה המשך תער״ב פרי״ט. ד״ה עוטה אור שם פ״ג ואילך. וראה גם ד״ה פנים בפנים שם).

64) להעיר מענין מעבר או התלבשות תניא קרי״א ד״ה להבין מ״ש בפע״ח (קנח, א). לקו״ת מסעי פב, ב ואילך. אוה״ת שמיני (כרך ב׳) ד״ה יין ושכר (ע׳ תסב ואילך).

65) נוסף על מה ש״ל בפשטות, שכוונת חז״ל בלשון „פירשה להם״ אינה לתרגום מילולי (שאין כך תרגום הזקנים לתלמי, שבאופן כזה אין התורה יכולה להתרגם כל צרכה), אלא „פירשה״ כפשוטו, שפירשה וביארה (וכלשון הכתוב: „באר את התורה״) בסגנון המתאים לשבעים לשון.

כדבעי: אַנשטאָט אַז אין „בראשית ברא אלקים" זאָל מען לערנען אחדות ה', ווי דער אמת איז, וועט מען טייטשן אַז „שתי רשויות הן וראשון ברא את השני"[66]; ועד"ז אין די אַנדערע פסוקים בתורה (ששינו לתלמי המלך), וואָס אין רובם האָט געקענט זיין אַ נתינת מקום צו אַ פירוש וואָס בריינגט אַרויס היפך אחדות ה' און היפך התורה[67].

ט. כשם ווי דאָס איז בנוגע צו יום שנעשה בו העגל, ובדקות יותר אין דעם תרגום התורה ליוונית, עד"ז איז דאָס נאָכמער בדקות אין תורה גופא, בנוגע די מחלוקת שמאי (ב"ש) והלל (ב"ה).

ס'איז ידוע[68] אַז שמאי (וב"ש) איז שרשו ממדת הגבורה (דין) און הלל (ב"ה) איז ממדת החסד (רחמים). און דערפאַר איז (בכלל) ב"ש לחומרא וב"ה לקולא.

דער חילוק צווישן מדת הדין ומדת החסד והרחמים איז בדוגמת ווי ער זאָגט אין מדרש[69] וועגן חסד ואמת, „חסד אמר יברא . . ואמת אמר אל יברא". דאָס הייסט, מצד מדת הדין איז ניטאָ קיין אָרט אויף וועלט, משא"כ מצד מדת הרחמים.

לאחרי בריאת העולם קומט פון דעם אַרויס, אַז מצד מדת הדין הערט זיך אַן דער ביטול און די שבירה פון וועלט[70],

66) ל' רש"י מגילה ט, א. וראה תוד"ה אלקים שם. חדא"ג שם. ועוד.

67) ראה בפרטיות בגמ' (ובמס' סופרים) שם. ובפרש"י שם.

68) ראה זח"ג (רע"מ) רמה, א. אגה"ק ס"ג. לקו"ת קרח נד, סע"א ואילך. שה"ש מח, ב ואילך. ובכ"מ.

69) ב"ר פ"ח, ה. הובא בלקו"ת שה"ש שם.

70) שלכן „ראה שאין העולם מתקיים (במדה"ד) והקדים מדת הרחמים ושתפה למדת הדין" (פרש"י בראשית א, א (בסופו)).

און מדת החסד והרחמים איז ענינה, אדרבה — צו ממשיך זיין אלקות אין וועלט.

פון דעם איז פאַרשטאַנדיק דער חילוק בעומק יותר בתוכן הענינים צווישן מדת הגבורה און מדת החסד: מצד מדת הדין הערט זיך אַן ווי וועלט איז אַ זאַך, אַפגעטיילט (בהרגשתו) פון אלקות, וואָס דעריבער דאַרף זיין די עבודה און דער סדר פון שבירה און ביטול; ומצד מדת החסד, וואָס מ'איז ממשיך אלקות אין וועלט, ווערט דער־הערט (פאַרקערט), אַז וועלט איז (בכח — און מ'דאַרף עס מגלה זיין) — מיוחד מיט אלקות, דערפאַר דאַרף מען טאָן און אויפטאָן „אין" וועלט, מגלה זיין אין איר אלקות.

בשעת עס זיינען דאָ צוויי מעגליכ־קייטן — צי מחמיר זיין אַדער מקיל זיין — איז ב"ש לחומרא: אַפשיידן זיך פון (ענינים פון) וועלט; און ב"ה לקולא — מברר זיין און מזכך זיין חלקו בעולם.

בדקות דדקות קומט אַרויס, אַז מצד מדת הדין קען אַרויסקומען בהשתל־שלות אַ תנועה פון „שתי רשויות" כביכול, און מ'דאַרף מיט איר מלחמה האָבן, וויבאַלד אַז די מציאות פון וועלט איז מען ניט מייחד מיט אלקות: אַבער מצד מדת החסד והרחמים הערט זיך אַן אחדות ה' בשלימות.

און דאָס איז דער פאַרגלייך פון „אותו היום הי' הלל כפוף ויושב לפני שמאי כאחד התלמידים והי' קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל": וויבאַלד אַז ביום זה איז געווען הלכה ווי דעת שמאי, די התגברות פון מדת הדין אויף מדת החסד והרחמים, האָט מען מורא געהאַט אַז ע"ז זאָל ווערן די הנהגה

והלכה אזוי אויך להבא[71], וואס וועט בהשתלשלות קענען געבן אן ארט אויף „שתי רשויות" בדקות דדקות (נאר — מ׳דארף מלחמה האבן און מבטל זיין עס).

יו״ד. דאס איז אבער נאר וואס די צווויי טעג (דער יום שכתבו לתלמי המלך את התורה יונית און דער יום וואס הלל הי׳ כפוף ויושב לפני שמאי) זיינען קשה כיום שנעשה בו העגל צוליב דעם חשש אז ס׳זאל דערפון ארויס־קומען בדקות היפך פון אחדות ה׳.

לפועל איז בא דעם תרגום התורה ליוונית און פון דעם „יום שהי׳ הלל כפוף ויושב לפני שמאי" ניט ארויס־געקומען קיין ענין הפכי (ניט ווי בא דעם יום עשיית העגל).

ויש לומר יתירה מזו: כשם ווי ב„יום שנעשה בו העגל" האט אהרן געזאגט „חג לה׳ מחר", וואס כפשוטו מיינט עס אז אויב מ׳זאל דאס נוצן כדבעי, קען דערפון ארויסקומען אן ענין של חג, און יעבדו את הקב״ה, כנ״ל,

איז טאקע אזוי ארויסגעקומען[72] פון דעם תרגום התורה ליוונית, בשעת די ע״ב זקנים האבן מתרגם געווען די תורה לתלמי המלך (ניט „כל צרכה")[73], זיי האבן משנה געווען כו״כ דברים, אנ־הויבנדיק פון „אלקים ברא בראשית" אנ־שטאט „בראשית ברא אלקים", איז ניט נאר ארויפגעקומען אויך צו אוה״ע אחדות ה׳ ווי דאס ווערט געזאגט בתורה,

נאר ס׳איז געווארן א הלכה[74] אז די (איינציקע) שפראך וואס מ׳מעג שרייבן ספרים (ס״ת) איז ביוונית[75] (און ס׳איז כשר לקרות בו, מטמא את הידים[76] וכו׳)[77],

די שלימות הבירור פון דעם כתב ולשון[78] יונית.

---

71) ראה גם חסדי דוד לתוספתא שם.

72) וכן יש לפרש בפשטות במס׳ ס״ת שם, לאחר ששינו בה את הי״ג דברים — ראה לעיל הערה 39.

73) ראה כסא רחמים (השלם) על מס׳ סופרים שם: ואפשר דהחמשה זקנים לא עלתה בידם לכתבה כהוגן והם עצמם אמרו לו שלא יכלו לתרגמה כהוגן ומזה אח״כ נתעורר להביא אסיפת זקנים כו׳. אבל בהגהות מהריעב״ץ למס׳ סופרים שם דתלמי אחר הוא (ולכאורה סותר עצמו למ״ש בהגהותיו למס׳ מגילה שם דתלמי המלך שבמעשה ע״ב זקנים אין זה בטלמיוס פילאדילפו כו׳). וי״א (מאור עינים אמרי בינה פ״ח) דהמעשה בע״ב זקנים קדם להתרגום דה׳ זקנים. ואכ״מ.

74) מפשטות לשון הגמרא (מגילה ט, א) משמע שרק לר׳ יהודה התירו בספר תורה משום מעשה דתלמי המלך. ולרשב״ג (שם, ע״ב) א״ר יוחנן מאי טעמא דרשב״ג אמר קרא יפת אלקים ליפת כו׳. אבל ראה פרש״י שם ע״א ד״ה רבותנו אמרו שפירש דהיינו רשב״ג. וראה טו״א שם ד״ה רשב״ג דשקו״ט בטעמא דרשב״ג, ולתירוצו הב׳ דגם לרשב״ג הא דשרי בלשון יוני הוא משום מעשה דתלמי המלך, ולדעת רשב״ג התירו מטעם זה כל הספרים כו׳ עיי״ש. וראה שפ״א מגילה שם. ועוד.

75) וי״ל שזהו הפירוש בירושלמי (הנ״ל ס״א) „בדקו ומצאו שאין התורה יכולה להיתרגם כל צורכה אלא יונית", דהיינו לאחר העתקת התורה ע״י הזקנים לתלמי, שע״י תרגומם נשללה אפשריות פירוש מוטעה בכתובים (ראה לעיל הערה 36*). ולהעיר משי״ד עה״ת עה״פ (וילך לא, כח) הקהילו אלי את זקני העדה גו׳, דמשה הקהילם ומסר להם באזניהם, זהו הדברים האלה (הי״ח• מלות בתורה דשינו), והיו הדברים מסורים ממשה עד כשבאו בזמן תלמי ואמרום.

76) ראה בפרטיות בסוגיית הגמרא מגילה שם. ובמפרשים שם.

77) במס׳ סופרים שם הי״ו: אין כותבין כו׳ ולא יונית כו׳. אבל כבר כתבו במפרשים שם (כסא רחמים. נחלת יעקב. ועוד), שזהו לפי שבזמן שנתחברה מס׳ סופרים כבר נשתקע ונאבד לשון יוני, כברמב״ם הל׳ תפילין שם, ולכן אין כותבין כו׳ ולא יונית.

78) במאירי מגילה שם במשנה: אבל שאר הספרים הותר ליכתב בכתב יוני, ובלבד שלא ישתנה

---

•) כ״ה בש״ד עה״ת שם. וראה לעיל הערה 36.

ועד״ז י״ל בנוגע „אותו היום שהי׳ הלל כפוף ויושב לפני שמאי כאחד מן התלמידים״, אז ניט נאר איז פון דעם ניט ארויסגעקומען עס זאל בלייבן לדורות די הלכה ווי שמאי (ב״ש), נאר דאס האט געפועל׳ט[79] אויך בא שמאי (ב״ש) אז ענין פון כפי׳ וביטול. וי״ל אז דערפאר איז דא כמה מקומות[80] וואס ב״ש לקולא[81].

יא. וויבאלד אז דברי צדיקים חיים וקיימים לעד ובפרט ענינים וואס שטייען אין תורה שהיא נצחיית, איז דערפון מובן, אז אויך דאס וואס אהרן האט געזאגט „חג לה׳ מחר״ בנוגע יום שבעה עשר בתמוז, וועט עס זיכער מקוים ווערן, און ווי עס שטייט אין כתבי האריז״ל[82] אז „סוד הנרמז בזה״ (אין דברי אהרן) איז „עתיד הקב״ה להפכו (שבעה עשר בתמוז[83]) ליו״ט ונמצא כי חג לה׳ מחר בעצם ומחר זה לאחר זמן כו׳״.

וי״ל אז בפנימיות איז דאס דער חג וואס קומט ארויס ע״י התשובה פון אידן אויף עשיית העגל, וואס לעת״ל וועט עס נתגלה ווערן, און אחדות ה׳ וועט קומען בגילוי אויך בשייכות צו ג׳ קליפות הטמאות, אז די ניצוצות שבהם (דער תכלית ופנימיות הכוונה שבהם) ווערט נתהפך לטוב און נתעלה לקדושה[84].

יב. וי״ל אז עד״ז איז אויך בנוגע דעם תרגום התורה אין שבעים לשון בדורות הכי אחרונים,

ובפרט די מעיינות פון פנימיות התורה, כידוע ווי כ״ק מו״ח אדמו״ר האט זיך משתדל געווען אז מ׳זאל מתרגם זיין (אויך) עניני פנימיות התורה בשבעים לשון, בכדי אז אויך די וואס האבן נאך ניט קיין שייכות צו לערנען און פארשטיין בלשון הקודש, אדער אפילו אין אידיש[85], זאלן אויך צו זיי אנ־קומען די מעיינות כו׳ פנימיות התורה.

וואס דורכדעם טוט מען אויף דעם בירור פון די ע׳ לשון[86], ניט נאר ווי זיי זיינען כלול וביחד מיט לשון הקודש, נאר ווי יעדערער שטייט בפ״ע, וואס נאכמער איז דאס דורך אראפטראגן די טיפע ענינים והסברים פון אחדות ה׳ שבתורת החסידות אין לשון כל עם ועם[87], וע״ז פועל׳ט מען אויך דעם בירור פון די ע׳ אומות גופא,

---

הלשון. אבל בריטב״א שם מפורש „דכתב ולשון שרי (משום מעשה דתלמי המלך) שהרי בכתבו ולשונו כתבו לו״. וכן משמע דעת רש״י והרמב״ם (בפיה״מ) מגילה שם. ועוד.

79) ולהעיר מהפירוש באוצר הגאונים שבת שם: והוצרך הלל להמאיך את נפשו ולכפוף את עצמו כדי שיצאו הדברים ולא יוכל שמאי להמנע מלהשיב כו׳ ונראו כי בטלו דבריו. ע״ש. ולפירוש זה נמצא שפעל גם במחלוקת זו גופא.

80) עדיות פ״ד ה״ה ועוד. — באגה״ק שם שהוא מצד התכללות המדות, ואולי זה שייך לענין הנ״ל. וצ״ע.

81) ולהעיר דלע״ל הלכה כב״ש — ראה לקו״ת קרח שם. וש״נ. ואולי גם זה שייך להנ״ל. ע״ש בלקו״ת.

82) ספר הלקוטים ול״ת להאריז״ל (ונחל קדומים בשם הרמ״ז) תשא שם.

83) בס׳ הלקוטים שם: כי הלא העגל נעשה בי״ז בתמוז (וביו״ד בתמוז נשתברו הלוחות). ועד״ז הוא בנחל קדומים שם. ואולי הכוונה בזה, שחטא העגל הי׳ בי״ז בתמוז. או שט״ס שם, וצ״ל „נעשה ביו״ד בתמוז״ (כבל״ת שם). אבל דוחק, כי בס׳ הלקוטים ממשיך „ועתיד להפכו״, ולא כבל״ת „להפכם״.

84) ראה בארוכה לקו״ש חט״ז ע׳ 413 ואילך.

85) ראה שיחת ש״פ יתרו תשמ״א (נדפסה בלקו״ש חכ״א ע׳ 446 ואילך).

86) ראה תו״א משפטים עז, ד. עה, ג. לקו״ש ח״ג ע׳ 862 ואילך.

87) ראה לקו״ש שם ובע׳ 875.

און דאָס איז מקרב וממהר דעם „קאתי מר דא מלכא משיחא"[88], וואָס „אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה' לעבדו שכם אחד"[89],

וואָס דעמאָלט וועט זיין דער יהפכו ימים אלו לששון ולשמחה ולמועדים טובים[90], און דער סיום פון די ימי המצרים (וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן שבעה עשר בתמוז) — תשעה באב[91], וועט זיין אַ יו"ט גדול[92], בקרוב ממש, בביאת משיח צדקנו.

(משיחת ש"פ וארא (ד"ח שבט•) תש"מ)

---

88) אגה"ק דהבעש"ט (נדפסה בסו"ס פורת יוסף ובראש ס' כש"ט. ועוד).

89) צפנ' ג, ט. רמב"ם ספי"א מהל' מלכים.

90) זכרי' ח, יט. תוספתא סוף מס' תענית. רמב"ם סוף הלכות תעניות. בזכרי' שם: יהי' גו' לששון גו'. והלשון „יהפכו" (שבפנים) הוא ע"פ היעוד בירמ' לא, יב: והפכתי אבלם לששון. וראה י"ל ש ירמי' רמז רנט: עלה כו' על מנת כו' והפכתי גו'. רשימות הצ"צ לאיכה — אוה"ת נ"ך ח"ב ע' א'מה. אוה"ת מסעי (ע' א'שפד ואילך). ובסליחות לי"ז תמוז — הפך לנו לששון ולשמחה. וראה לקו"ש חט"ו ע' 413 ואילך.

91) שמתברך (בכל שנה) מש"ק פ' דברים.

92) ראה פס"ר פ' על נהרות בבל בסופה: אין שמחה בא אלא בתשעה באב. וראה לקו"ש שם. חי"ח ע' 312 ואילך.

•) היום שבו „הואיל משה באר את התורה" — בשבעים לשון, כמ"ש (פרשתנו א, ג) „בעשתי עשר חודש באחד לחודש גו"; והרי יום זה הוא ה„ראש" הכולל כל ימי החודש, כולל העשירי שבו — יום ההסתלקות וההילולא של האתפשטותי' דמשה שבדורנו, כ"ק מו"ח אדמו"ר, שבאר — תרגם (גם) עניני פנימיות התורה בלשון כל עם ועם — ראה בסוף השיחה. וראה גם לקו"ש ח"ג ע' 863.